

Мар'яна БАЙДАК

**ПРОФЕСІЙНЕ ТА ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ГАЛИЧИНИ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.
(за особовими джерелами)**

У першій чверті ХХ ст. відбулися значні зміни в політичному житті Галичини. Вони позначилися на становищі українських адвокатів краю. В українському суспільстві Галичини в той час адвокати уособлювали національну інтелігенцію. Правники брали активну участь у громадсько-політичному, культурно-освітньому та економічному житті суспільства. Події світового протистояння, які розгорнулися на території Галичини в 1914–1918 рр., вплинули, насамперед, на політичне і матеріальне становище адвокатів, змушуючи їх відкласти професійну діяльність на сприятливіші часи. У роки Першої світової війни чимало адвокатів виїхали на еміграцію або ж вступили до Легіону Українських Січових Стрільців, аби поширювати національну ідею серед солдатів-українців австрійської армії. Розпад у результаті світової війни «стабільної» Австро-Угорщини, що давала змогу українцям за можливості реалізовувати національні інтереси, і перехід під владу «ворожої» Польської держави визначили нову регіональну специфіку. Становище Галичини у складі II Речі Посполитої до середини 20-х років ХХ ст. характеризувалося гострим протистоянням між українцями і поляками. Українці не погоджувалися з утвердженням по-

льської влади (уважали край своєю територією), а поляки прагнули не допустити реалізації національних планів українців. За таких умов, попри неприхильність офіційної влади й матеріальні нестатки, адвокатам доводилося пристосовуватися до нової ситуації, щоб мати можливість продовжувати професійну практику та вирішувати нагальні повсякденні проблеми.

Тема українських правозахисників, особливо галицьких адвокатів, в останні роки є популярною серед науковців. Історія становлення адвокатури в Галичині, правове становище адвокатів у складі різних держав висвітлені у працях Івана Гловацького [40], Тетяни Варфоломеевої і Олександра Святоцького [44], Ігоря Андрухова та Петра Арсенича [38]. Колективну біографію східногалицької, буковинської та харківської адвокатської професійної групи кінця ХІХ – початку ХХ ст. відображено у першому випуску нарисів з історії адвокатури України «Адвокатура України: забути і невідоме» [37]. У сучасній історіографії добре вивчено громадську й політичну діяльність галицьких юристів [39], дослідники також звертали увагу на професійну складову їх життя [46]. Перевидано «Ювілейний альманах «Союзу Українських Адвокатів»» 1934 р. [53]. Значну частину сучасних публікацій представлено як біографістику, яка висвітлює життєві шляхи, професійну і громадську діяльність окремих правників [31; 43; 50–52]. Короткі біографії галицьких адвокатів зібрано у праці Михайла Петріва [48]. Водночас залишаються малодослідженими питання, які стосуються приватного середовища адвокатів, їхніх стосунків з близькими людьми (батьками, дружинами, дітьми), духовної та матеріальної культури повсякдення.

На основі матеріалів особового походження (головно листування) та з урахуванням політичних і економічних обставин першої чверті ХХ ст. (тобто, в умовах Австро-Угорщини і Польської держави, світової та українсько-польської воєн) проаналізовано можливості українських адвокатів Галичини займатися професійною самореалізацією, зокрема визначено мотиви молодих людей у виборі адвокатського фаху, встанов-

лено відношення між національними переконаннями та громадською і професійною діяльністю, відтворено приватне життя адвокатів, з'ясовано родинні та сімейні практики на прикладі стосунків з батьками, дружиною і дітьми, реконструйовано життєві цінності й принципи, якими керувалися адвокати.

Особистий простір, професійна і публічна діяльність українських адвокатів у цьому нарисі реконструйовані на основі особових джерел, так званих Его-документів – щоденників, спогадів, листів. Попри суб'єктивність, вони дають змогу наблизитися до розуміння становища адвоката, його професійного і приватного середовища, зразків і моделей поведінки в різних умовах, відтворити психологію поведінки, простежити типи реакцій (уявлення про правильні/неправильні, дозволені/недозволені вчинки та ін.). До уваги взято як чоловічі, так і жіночі тексти, щоб подивитися на життєвий простір тогочасного адвоката крізь призму жіночої частини його оточення. Приватна кореспонденція з особових фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові показує, що серед адвокатів не було якогось загального, однакового для всіх типу професійного та домашнього повсякдення. Приватне життя, хоч і мало деяку схожість (наприклад, виховання дітей у національному дусі), усе ж характеризувалося виразно індивідуальними рисами, кожне рішення, стосунки будувалися за різних обставин і на відмінних засадах.

До світової війни кількість адвокатів-українців у Галичині збільшувалася. Правнича сфера набувала тоді в українському суспільстві популярності. Якщо в 1903 р. в Галичині працювали 33 адвокати-українці (усього тут було в той час 496 адвокатів), то в 1911 р. – 57, а у переддень світової війни – уже 74 українських адвокати [44, с. 87]. Після Першої світової війни чисельність адвокатів-українців майже не змінилася – деякі з них відмовилися від адвокатської практики й не повернулися до Галичини через побоювання польської адміністрації, були й такі, котрі загинули на фронті [40, с. 500]. Під час підготовки цих нарисів використано особові матеріали Степана Шухевича

(1877–1945), Володимира Старосольського (1878–1942), Володимира Охримовича (1870–1931) та Осипа Назарука (1883–1940) – адвокатів, які належали фактично до одного покоління. Цих осіб об'єднувало навчання на правничому факультеті Львівського університету, хоч і були вони випускниками різних років. Правничі студії В. Старосольський і О. Назарук відвідували й у Віденському університеті, крім того В. Старосольський здобував відповідну освіту на юридичних факультетах Краківського, Берлінського, Грацького і Гейдельберзького університетів. Адвокатський іспит усі склали у Львові. Там само відкрили перші адвокатські канцелярії В. Старосольський (1909 р., вул. Коперника, 14) і С. Шухевич (1922 р., вул. Чарнецького, 24). В. Охримович для адвокатської практики обрав м. Заліщики (1909 р.). О. Назарук перший адвокатський досвід здобув у Відні (1912 р.) і в адвокатській конторі Євгена Петрушевича у Сколе (1912–1914 рр.), власну адвокатську канцелярію відкрив у Львові в 1928 р. [49, с. 161–162]. Найважливіші життєві дилеми наведених осіб припали на знакові події в політичному житті Галичини. Життєвий шлях цих адвокатів розглядається у трьох часових площинах: вибору професії з огляду на досвід родичів, матеріальне становище, національні/громадські позиції та створення сім'ї за часів Австрійської монархії; виживання та самозбереження (включаючи рідних) у роки війни, адже початок Першої світової війни змусив багатьох адвокатів вступити до лав австрійської армії чи емігрувати до Відня, відклавши професійні справи на другий план та залишивши свої сім'ї без матеріального забезпечення, дружину – без чоловіка, а дітей – без батька; а також примирення з обставинами та пристосування до нової національно-політичної дійсності у складі Польської держави.

Професійну, громадську, політичну діяльність українських адвокатів підтримували найближчі люди. Першими порадницями і помічницями ставали дружини. Нерідко вони мали визначальний вплив на світогляд своїх чоловіків. Обранці тогочасних правників переважно походили із сімей греко-

католицьких священиків і мали певний рівень освіти. Так, 1889 р. дружиною В. Старосольського стала Олена Крушельницька (1870–1861), донька священика Амвросія Крушельницького і Теодори-Марії Крушельницької (з родини Савчинських), рідна сестра Соломії Крушельницької. Донькою священика була й дружина С. Шухевича – Іванна Федорович (вони повінчалися у 1912 р.). Дівчина походила з небагатої, багатодітної (четверо доньок і двоє синів) родини священика Кароля Федоровича, дружина якого дотримувалася традиційних ролей їмості (дружини священика. – *М. В.*), з радістю приймала гостей, перетворивши оселю в «заїздний дім» [36, с. 235]. В. Охримович пов'язав своє життя, попри відмінні національні та політичні погляди (згодом змінив їх у бік дружини), з донькою українського громадського діяча Володимира Шухевича і Герміни Шухевич (із родини Любовичів) – Дарією (вінчання відбулося у 1906 р.). В 1920 р. О. Назарук взяв за дружину Костянтину Огоновську, дочку професора університету.

Початок ХХ ст. у Галичині характеризувався розвитком юридичних наук, зростанням правової свідомості/культури населення, що сприяло зростанню попиту на послуги адвокатів. У 1909 р. з метою організації середовища українських адвокатів, налагодження громадської та наукової діяльності, було створено Товариство українсько-руських правників у Львові, яке через рік було перейменоване в Товариство українських правників через «неможливість спільної праці з руськими» [47, с. 35]. Українські родини інтелігентів у той час були переконані, що «обов'язково» потрібно здобувати «правильну» професію. Такою вважали й адвокатуру: «за тих часів родичі думали лиш про те, щоб їх син покінчив гімназіальні студії, здав матуру, потім пішов на університет і вийшов «в люди», став священиком, або гімназійним професором, або лікарем, суддею, адвокатом, або вкінці – губернiальним урядовцем, себто урядовцем в цісарській-королівській адміністрації» [36, с. 137]. Усі навчальні заклади, які давали знання з інших спеціальностей, вважали менш вартісними, а особа, яка їх обирала, в очах родини ставала

«последнім туманом» [36, с. 137]. Відмовляючись від традиційної кар'єри священника і обираючи правничий фах, молоді люди ставали світською інтелігенцією, яка перебирала на себе функції національних керівників.

Мотиви, які спонукали молодь обирати для себе професію правника, були різні й залежали від багатьох чинників. Формально кожен учень, який склав матуру (випускні іспити), міг обрати будь-який фах «до душі». Однак проблема була в тому, де взяти кошти на бажану освіту. У той час правничі студії належали до категорії не надто дорогих факультетів і були доступними для сімей українських інтелігентів. З цих міркувань, попри нелюбов до юриспруденції, але з думкою про можливість у майбутньому мати власні кошти, правничий факультет обрав С. Шухевич: «ясно і одверто кажу, що я права ніколи не любив і дотепер нелюблю, а коли пізніше вибився на доброго адвоката, то це або припадок, або, може, вислід моєї совісти і педантерії [...] Було ясно, що я буду вчитися «для хліба», а не з покликання, замилювання» [36, с. 162]. За власним бажанням, без втручання батьків, обрав майбутню професію Є. Олесницький [31, с. 161], а для В. Старосольського вибір правничих студій був «вислідом ситуації, життєвої і громадської потреби» [29, с. 60].

Шлях молодого правника до створення власної адвокатської контори був тривалим, що вимагало значної матеріальної допомоги від батьків і підтримки від дружини. Щоб стати адвокатом, після закінчення правничого факультету університету треба було пройти рік безоплатної судової практики (в окрожному чи крайовому суді), далі шість років практикувати як помічник адвоката і нарешті скласти адвокатський іспит. Не кожна родина мала можливість майже десять років матеріально утримувати сина (навчання не гарантувало успішної кар'єри), тому майбутнім адвокатам доводилося самостійно шукати заробітку. Крім того, реалізація молодого чоловіка в професійній сфері доволі часто збігалася з утворенням сім'ї та народженням дітей, що створювало додаткові матеріальні труднощі: «В тому часі я був ще бідний концепіент. За працю в адвокатській кан-

целярії я одержував місячно 50 корон і, якби не безплатне помешкання (два покої з кухнею) в камениці НТШ за адміністрування, то я не міг би був у Львові вдержатися, тим більше, що я вже тоді був одружений. [...] Тесть не міг мені багато матеріально допомогти, бо мав свої видатки, а у нас тоді вже було двоє дітей» [28, с. 80–81].

Відкриття власної адвокатської канцелярії в період Австро-Угорщини було клопітливою, але цілком реальною справою. Воно потребувало багато зусиль і матеріальних затрат, проте у більшості випадків результат був того вартий: «Перші місяці принесла мені канцелярія 600 корон брутто. Це був поважний гріш, але, коли взяти до уваги те, що я прийшовши до Товмача, як то кажуть, голий-босий, все – від умеблювання канцелярії почавши, а на прохарчуванні себе й родини скінчивши, мусів купити, то з цих грошей мені, по заплачені довгів, нічого не лишалося» [28, с. 129]. У Львові доходи адвоката були дещо вищі, ніж у правників, які працювали в маленьких містах і містечках. Іван Макух згадував, що його адвокатська канцелярія в Товмачі (тепер село в Кам'янка-Бузькому р-ні Львівської обл.) займалася безліччю дрібних справ, тоді як «такими справами львівські адвокати, чи інших більших міст, навіть не займалися б» [28, с. 129]. До компетенції адвокатів входив увесь спектр справ – цивільних, кримінальних, політичних. Утім, найчастіше правники займалися дрібними фінансовими суперечками, поверненням боргів і т. п.

Адвокатські послуги в мирний час були затребувані населенням, що самим юристам давало можливість утримувати сім'ї. Проте війна змінила запити суспільства – адвокатська практика відійшла на другий план: «зложив адвокатський іспит і мав восени 1914 [року] відчинити свою власну канцелярію. [...] З початку серпня я мусів йти до війська і відчинення канцелярії треба було відложити до пізнішого часу» [36, с. 235]. Після війни – із запровадженням на території Галичини в 1919 р. польської цивільної адміністрації, суду та поліції – перед українськими адвокатами, які мали намір відкрити власні канцелярії, виникли певні перешкоди: «річ має ся так: хто зложив за Австрії

присягу той має праву до отворення, хто тої присяги не має, мусить присягати на вірність Польщі, котра то присяга є дуже строго. Австрійська поки що є важна, потрібно лиш документів на дозвіл отворення» [8, арк. 35 зв.]. Зміни політичної ситуації змушували українських правників приміряти на себе різні ролі, відчувати успіхи й невдачі, шукати раціональне облаштування свого життєвого і професійного простору.

Попри фахову зайнятість, галицькі адвокати відігравали помітну роль і у громадському житті. Дослідниця Наталія Мисак стверджує, що завершений образ українського адвоката початку ХХ ст. формували його суспільні дії та національні переконання, які допомагали працювати для свого народу, захищати його перед польською адміністрацією [46, с. 29]. Свою національну позицію в роки Першої світової війни продемонстрував В. Старосольський. Перспективний адвокат залишив успішну канцелярію та сім'ю, аби вступити до лав Українських Січових Стрільців і там поширювати національну ідею: «Ідею, яка покликала до зброї, треба було одягнути в зрозумілі і пориваючі слова; поглиблювати її для тих добровольців, які вже пішли на її поклик і поширювати для тих, які ще стояли осторонь, але, як громада, творили запліччя. Від того запліччя мала йти матеріальна і моральна поміч: тому мусіло бути в ньому зрозуміння ідеї, віри в неї і готовність допомогти тим, які вже пішли на її поклик» [30, с. 66–67]. Вибір національних, політичних і громадських орієнтацій за часів навчання в університеті був тією умовою, яка давала змогу згодом стати активним учасником суспільно-політичного життя. Публічна діяльність правника еволюціонувала протягом життя від теоретичних знань до практичних дій.

Українське суспільство пов'язувало з діяльністю адвокатів національно-політичні, культурно-освітні та інші очікування, тому навіть приватне життя інтелігенції перебувало в полі зору громадськості. Так, напередодні світової війни в галицькому селі існував великий інтерес до приватного життя «світської» особи, особливо якщо це був син місцевого священика. За спо-

гадами С. Шухевича, мешканці його рідного села Красова цікавилися, чи «візьмуть сина імості до війська», і «чи той пан буде ставав до бранки зовсім голий як його мама на світ принесла і як ставали всі прочі хлопці» [36, с. 182]. По-іншому на таку ситуацію дивилися молоді дівчата: «Вони іронічно гляділи на мене, бо у дівчат було таке переконання, чи вірування, що коли хлопця не взяли в рекрути, то він «має якийсь ганч», конечно на сексуальному полі. І на мене гляділи аж до того моменту, коли нарешті слідуючого року нарешті мене асентеровано» [36, с. 183]. Врешті С. Шухевич як майбутній адвокат отримав відтермінування від військової служби (так званий ауфшуб) аж до закінчення університетських студій.

Важливим аспектом приватності галицького адвоката було його сімейне життя. Дедалі частіше чоловіки хотіли бачити біля себе жінку із власним світоглядом, освічену, яка може самостійно оцінювати дійсність, самовдосконалюватися і водночас допомагати розвиватися чоловікові. Така «ідеальна» дружина мала займатися благодійністю, громадською роботою та виховувати дітей у національному дусі. Необхідно зауважити, що чоловіки-адвокати неабияк пишалися своїми освіченими і громадсько-активними дружинами, особливо адвокати-політики, дружини яких були громадськими діячками. У розуміння ідеальних стосунків вкладали такі окреслення, як «спокій і мужність праці» [4, арк. 16], а також відсутність секретів у подружжі: «пощо неволить себе і мене нечесними думками і писати як «милий до любки», коли ми вже собі свої і неповинно бути таємниця між нами» [8, арк. 35 зв.]. У листі до Осипа Назарука, який перебував у Відні – центрі української еміграції в роки війни, дружина подавала рекомендації щодо чесних відносин: «мій лист повинен бути відповіддю на твій, а твій відповідати на мої питання, щоб була звязь і гармонія» [8, арк. 35 зв.]. В українській традиції статус жінки визначався успішним, міцним шлюбом. Ідеальний шлюб забезпечував як жінці, так і чоловікові, вище соціальне становище в очах громади.

Власні вимоги, чи то ідеали майбутнього чоловіка, мали й жінки. Ознаки, за якими відбувався вибір подружньої пари, хоч

і не були позбавлені романтизму, усе ж ґрунтувалися на раціональній практичності. Кандидат мусив теж отримати схвалення від батьків дівчини: «у нашім домі все було для Тебе слів пошану, як і донині є» [8, арк. 35]. На вибір чоловіка впливало й українське суспільство, в якому дедалі виразніше проявлялася національна ідея, що змушувало обирати супутника життя з огляду на його національність. Громадськість нерідко бралася «контролювати» сімейне життя молодих людей і обов'язково висловлювала незадоволення зятем чи невісткою. Наприклад, репутацію поганого чоловіка здобув О. Назарук. У листі до нього дружина писала: «Тебе люди так чернять [...] На кождім кроці хтось її (матір) мусить вколоти Тобою [...] Все допікали мамі, що Ти є такий сатрап, жалуєш мені кожного сотика [...] Що я у Тебе значу того, що мітла у хаті» [6, арк. 22–22 зв.]. Сімейне життя галицького адвоката проходило на очах громади, тому не було чіткої межі між сімейним і громадським, а сімейний статус дружини ставав водночас і громадським.

Дружини відігравали суттєву роль у формуванні національних переконань галицьких адвокатів. Приватне листування показує, що правники, які мали репутацію осіб суворої вдачі, насправді вдома були здебільшого послухними чоловіками, що давало жінкам можливість для певних маніпуляцій у домашніх і національних питаннях. Одруження з Дарією Шухевич значною мірою визначило погляди В. Старосольського, який рано втратив батька-українця і тривалий час жив у спольщеному середовищі міста Ярослав: «Вона (Одарка) не тільки була уособленням цієї української традиції, але й своїм поступовим соціальним наставленням, стала товаришкою в його суспільних починах» [33, с. 42]. Жінки не тільки корегували національні вподобання чоловіків, а й пишалися своїми громадськими зацікавленнями. Костянтина Огоновська, дружина О. Назарука, у листі до чоловіка писала про захоплення книгою спогадів про українську революцію «Рік на Великій Україні»: «Дуже цікава річ, читаємо кожде за порядком, за три дні випадає на мене» [2, арк. 9]. Дружини були своєрідним дороговказом для чоловіків,

їхня підтримка чи не підтримка, умови й атмосфера, які облаштовувала дружина, відображалися на самопочутті та діяльності адвокатів.

Створена ситуацією війни дійсність трохи змінила укорінене в традиції поняття «сім'ї», витворила нові погляди на «сімейну мораль». Стара етика стосунків полягала на «чистоті поведене», натомість нова – передбачала вміння приховувати «гріхи». Життя на відстані та в стані очікування стирало реальні стосунки, переносило їх на аркуші листів і ставило питання, «чи се можливо що колись жилося якими почуваннями і чи буде можна жити яким життям» [18, арк. 85 зв.]. Дружини адвокатів, хоч і приймали на себе нові обов'язки, які нав'язувала їм війна, і декларували рівність з чоловіками, усе ж відчували потребу в чоловічій присутності: «мені хотілось би бути дитиною, яка робить те, що їй кажуть а не бути тим, що мусить за діти думати а сам боїться що може зле зарадиться» [12, арк. 19]. Роль комунікатора між подружжям у час розлуки виконували листи. Крім поточної інформації про матеріальне становище, професійні справи, виховання дітей, у них простежується тонке нюансування переживань, різноманітність різних чуттєвих деталей, виписується різний рівень відвертості як жінками, так і чоловіками.

При фаховій зайнятості адвоката в час миру чи війни ведення домашнього господарства та фінансові справи здебільшого лягали на плечі дружини. За таких обставин дім перетворювався в особистий простір жінки, до якого чоловічу руку не допускали. Власне самі жінки хотіли відповідати тому ідеальному образу дружини, господині й матері, який був культивований у суспільстві. Дружина В. Охримовича старалася дбати про побут чоловіка, який в часи війни мешкав у Красноярську (Росія), а згодом у Києві; з надією полегшити становище чоловіка вона надсилала йому посилки з продуктами і гроші [25, арк. 5 зв.]. Олена Охримович виховувала дітей і вела зразкове господарство: «Моє газдівство йде не найгірше. Плоти попідпиралисмо город обробили і пасемо коровиці та молоко доїмо. Цікаве є то що зі сіл приходять оглядати господарство моє» [26, арк. 15].

Образу «хранительки домашнього вогнища» дотримувалася й дружина О. Назарука. Підтримуючи досягнення чоловіка, для підкреслення його статусу, жінка погоджувалася на власну домашню реалізацію: «Куплю собі колись козоньку білу, крілики срібні та чорні з червоними очками і малу свинку, щоб мати мясо і сало, а також кіцю Ангору з великим пухнастим хвостиком. Так тебе загазую, що Юзь буде ще великим паном» [2, арк. 9]. Навзамін «самопожертгі» Осипа вимагала поваги, розуміння і визнання рівноправності з Осипом: «Чи він [Осип] її [Осипу] на правду має за таку нерозумну за звичну бабську пайню – чи може за одне і друге – я рішучо не можу згодити ся. На такий спосіб Юзьо мусів-би полюбити якусь норвежку (бо прецінь написав що від дитинства так представлявся ідеал жінки)» [9, арк. 44].

Про інші ролі жінок галицьких адвокатів, які виходять за межі образу «дружини-матері-господині», свідчать прохання про ту чи іншу протекцію, які трапляються у листах до чоловіків. Успішність таких «прохань» демонстрували положення, статус і контури впливу жінки на чоловіка. Причини, які спонукали до протекції, були різними: матеріальна підтримка, допомога в здобутті посади чи сприяння у навчанні. Поодинокими були прохання з метою загладити «провину» перед клієнтом через невиконання чи неуспішність полагодження його справи: «Я писала тобі три рази про Бобу і просила післати йому можливо скоро грошей бо він голодує від довшого часу дуже хотілаб йому помогти бо він має тиху претензію до нас за те шо зрікся претензію до спадку» [19, арк. 87]. Вміння жінки господарювати чоловік-адвокат, який не мав часу на домашні справи, схвалював і навіть заохочував. Це визначало теж авторитет жінки в суспільстві.

Дружини українських правників використовували управлінські якості для організації домашнього побуту та сімейного господарства. Саме тому значна частина жіночих текстів присвячена господарським питанням. У мирний час жінки без жодної допомоги керували і розпоряджалися сімейним бюджетом, часто розраховуючи тільки на власний заробіток. У такий спо-

сіб дружини наче «доказували» свою матеріальну незалежність і можливість самостійного управління домом. Утім, заміна австрійських корон на польські марки спричинила знецінення грошей та майже щоденне зростання цін на товари першої необхідності: «Тут дорожнє з дня на день в страшний спосіб. В останніх днях масло о 30 к[орон] на кіло, м'ясо о 8 к[орон] і т. д. Покищо даємо собі раду але далі зовсім не розумію як буде» [15, арк. 47].

Зміни, які відбувалися в економіці в першій чверті XIX ст., змушували дружин адвокатів братися до професійної діяльності, що перетворювало їх у активних учасниць економічних відносин. Величезна інфляція та корективи польської адміністрації у виплаті зарплат змушували задуматися над додатковим заробітком, а інколи й зміною професії: «Далі мушу щось придумати щоби ліпшу роботу знайти як лекції. Уяви собі поморочусь цілий місяць і дістану раптом 650 м[арок] якраз тільки щоб молока заплатити. Тепер завели таке що за ученицю котра не зложила оплати не платять нам, а похоже з моїх 5 не заплатило мимо того що мозку побирали, то я дістала 150 м[арок] менше як мені належить. Я чуюсь просто зобижена таким трактуванням крім сего не маю ніякого вдоволення зі свого заняття. На разі маю два плани або грати в кіно або тримати корову і нею рятуватись. Сей другий план попхає за собою великі вклади. На разі раджусь на всі боки а що зроблю не знаю» [18, арк. 85].

Через брак продуктів, запасів вугілля та відчуття безпорадності, «забуваючи» про фінансову незалежність, дружина В. Старосольського все ж зверталася до чоловіка за допомогою: «Страх не люблю, але прошу Тебе написати чи не міг би Ти позичити і прислати трохи більше грошей. Я хотіла взяти свою вакаційну пенсію і за червень, щоби уголь заплатити, але не хотіли дати. Як заплачу уголь і долги, то піде майже ціла 1 000. На правда що кручу як можу і здаєть ся мені що господарно веду хату, а так тяжко. Не можуж залишити їдження особливо масла... Подумай що маю щоденно 10 000, очевидно можна менше брати і снідання шахрувати то є лише забіліти але чи можу я діти піддурювати?» [14, арк. 39 зв.]. Натомість дружина

Осипа Назарука, яка не відмовлялася від фінансової підтримки з боку чоловіка, зазначала, що найважливішими в час економічної скрути є внутрішній спокій і гармонія: «Пан Доктор згадують що я чим журюся, в кождім разі ані суконкою ані іншими подібними речами; я до того прив'язую малу досить вагу, бо то не приносить цілковитого вдоволення. Внутрішнє задоволення лиш може вляти спокій і рівновагу в душу людську. А сего тепер найтяжше найти» [2, арк. 9]. Зважаючи на такі обставини, фактично роль глави сім'ї виконували дружини, а уявлення про главенство чоловіків було радше формальним.

За умов економічної скрути жінкам було складно підтримувати образ дому, в якому до війни відбувалися «богемні» зустрічі з колегами по професії. Дім як професійний чи академічний осередок перетворився у перші повоєнні роки у простір нечастих зустрічей не так для обговорення нагальних справ, як для відпочинку від щоденних негараздів. Втеча від дійсності відбувалася за допомогою гри на фортепіано, розмов про літературу: «Я грала а Боря що трохи під впливом чарки і моєї гри став страшно розміряний і за сонату Бетховена цілував мені руки. Це дуже гарна річ і я сама буваю не своя граючи її. Данильчукова грала прелюдія Шопена яку він дуже любить» [12, арк. 18]. Дружина В. Старосольського скаржилася чоловікові на труднощі з приготуванням вечері для гостей: «Вчера були Левко і Івась, кромі чаю папіросів і горівки яка остала, не мала що подати» [13, арк. 21 зв.]. І за цих умов жінки відігравали важливу роль у внутрішній адвокатській комунікації, формували власну культуру та регулювали відносини у цьому середовищі.

У сім'ях адвокатів значну увагу приділяли вихованню та освіті дітей. В умовах зайнятості батька повну відповідальність за навчання і поведінку дітей брали на себе матері. Батьківське виховання було віддалене просторово (адвокати часто перебували поза домом) і характеризувалося поблажливістю, зводилося до деяких порад чи рекомендацій: «хотів писати, щоб Ви записалися на музику, але супроти того, що Ю[рчик] тяжко іде наукою, гадаю, то се не булоби добре» [10, арк. 8]. Зрештою, дру-

жини не надто прагнули навіть на короткий час віддавати дітей під опіку батька, бо «я тільки боюся чи він під опікою Тата не зробиться не самостійним» [16, арк. 67]. Суворість і вимогливість матері нерідко формували в дітей образ «доброго батька», який задовольняє всі бажання і примхи: «Вірю що з Юрчиком Тобі добре але бо і йому з тобою добре. Коли верне до мами то звалять ся усі обов'язки як наука і інші і йому стане ясно що з татом добре а з мамою зле. Леся та Льосьо часто про тебе думають а властиво говорять. Коли я часом що забороню, так бачу як вони за Тобою» [20, арк. 103 зв.]. Національна діяльність, політичні переконання адвоката і громадська думка торкалися й дітей адвоката, які теж болісно переживали з батьком його невдачі, ставали прихильниками його ідей, брали за взірець його громадянську позицію.

На початку ХХ ст. пересічна сім'я адвоката складалася з батьків і неодружених дітей. Народжуваність у таких сім'ях становила переважно дві-три дитини, що давало змогу забезпечити їм відносно добрі побутові умови, освіту та професійну медичну допомогу. Матері намагалися однаково приділяти увагу всім дітям, виховувати серед них відчуття рівності і взаємодопомоги. До прикладу, дружину В. Старосольського турбував егоїзм і зверхність старшого сина Юрка: «Він троха егоїсть і се мені прикро. Се пробиваєсь у дрібницях [...] Не хотілоб щоби він думав що його виріжняється. Тому треба звертати увагу на те йому бо се і для нього самого на добре» [16, арк. 67]. Через постійну зайнятість і відсутність адвоката вдома дружини, оточені дітьми, закріпили за собою типовий для українського суспільства статус «дружини-матері-господині». Тому не дивно, що переважачим в сім'ях адвокатів був вплив матері. Вона визначала моральність і емоційний стан дітей, займалася освітою та впливала на вибір професії.

Добра освіта дітей у сім'ях адвокатів була важливою турботою батьків. Від раннього дитинства дітям прищеплювали любов до навчання, забезпечували необхідними книжками: «дуже хотілоб так устроїти щоб усе мала багато до читане» [17, арк. 72 зв.].

У дорослому віці батьки сприяли здобуттю дітьми престижного фаху та були готові фінансово підтримувати університетські й докторські студії: «В моїй хаті сего року екзаменаційна пошесть. Подумайте: найстарший син Микола робить філософічні рігороза у Відні по математиці і астрономії. Другий – Богдан – робить перший державний іспит юридичний. Двоє дівчат зложили матуру в перемиськім ліцею, третя – склала іспит з IV класу гімназ[іі]. Я на це страшено вишептався – гаманець порожній» [35, с. 203]. Потреба в якісній освіті для дітей обґрунтовувалася тим, що вона стане своєрідною перепусткою у краще життя, дасть змогу здобути високий соціальний статус.

Важливо наголосити, що взірцева дружина мала займатися не тільки сімейним добробутом, вихованням дітей, підтримкою чоловіка у професійних справах, а й власною громадською діяльністю та освітою. Суспільна робота й самоосвіта допомагали жінкам на деякий час забувати про щоденні домашні клопоти: «Що в мене є бажання жити процвітати навіть вчитись то се правда бо про те все мрію поки те бажання не вигасне. І власне отже мій внутрішній спокій і се причина одинока яке керу мною, думками вчитись» [19, арк. 88]. Дружини українських правників відвідували табори військовополонених, долучилася до жіночих громадських організацій, друкувалися у періодичних виданнях, зокрема в газеті «Наша мета», організовували конференції, круглі столи.

Дорослі одружені правники в очах батьків довго залишалися дітьми. Мати В. Охримовича навідувалася до помешкання сина, допомагала по господарству його дружині, займалася вихованням онуків. Немолода жінка вкрай тяжко переживала побут сина в Сибіру, де він перебував під час війни у полоні, у кожному листі запитувала про його становище, здоров'я: «Як Ти тепер чуєш ся, чи лекше переносиш остру сибірську зиму чи горяче літо з мускітками і іншою сибірською благодаттю. Чи не хоруєш ти може на жолудок або сліпу кишку, бо маєш буде монотонний і тяжкий харч?» [24, арк. 11]. Попри похилий вік і не найкращий стан здоров'я, жінка все ж сподівалася на повер-

нення і зустріч із сином: «Я якось тримаюсі бо дуже хочу діждати тойі щасливої хвилі з Вами найдорожший побачитись» [23, арк. 3]. Уміння в дорослому віці самостійно вирішувати життєві труднощі не означали повного відірвання від батьківської опіки. Насамперед домашнє виховання формувало бачення українським інтелігентом навколишнього світу, національних, політичних, культурних процесів, надавало орієнтири для майбутньої професійної та громадської діяльності.

У роки війни на чужині, без дружини і дітей, довелося перебувати не одному галицькому правникові. Жінки адвокатів, які залишилися вдома (часто з батьками) у Галичині, турбувалися становищем чоловіків і намагалися всіляко їм допомагати. Костянтина Назарук вважала, що такі стосунки через листування негативно впливали на подружнє життя. Проте молода жінка у цей час більше турбувалася не за емоційну складову стосунків, а за побут чоловіка: «я вічно денервувалася Тобою, оставивши Тебе самого у Відни, ти знова на реставраційним харчи [...] Треба тобі опіки, вигоди та доброго, домашнього харчу...» [6, арк. 20]. Дружини адвокатів прагнули бути надійною опорою для чоловіків-емігрантів, хоча це не завжди вдавалося: «...жаль що Ти якийсь сумний. З усіх листів помічаю це. Дуже бажалаб якесь Тобі дати настрою іншого, бо він до роботи потрібний. Та чим його дати. У мене настрої здебільша погані» [6, арк. 20].

Побут у Відні, де «переховувалася» українська інтелігенція від російської окупації, залежав від вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації. Іван Макух згадував, що депутати і політики, які перенесли до австрійської столиці діяльність Головної (від 1915 р. – Загальної) Української Ради, мали в місті вигідніші умови, ніж звичайні біженці, навіть юристи. Депутати, маючи власне житло, перевозили до Відня сім'ї. Натомість простим утікачам з Галичини й Волині було складніше: «державна підмога збігцям була мала. Я мав у господині, де мешкав, нужденний обід, а на вечерю купував поганого хліба і трошки гарячого м'яса за 20 сотиків. Хіба у свято ходив у ресторан Гарімана

в третій окрузі і там купував за 30 сотиків трохи печені» [28, с. 200]. Українській інтелігенції, зокрема адвокатам, попри складні житлові умови у Відні, доводилося дотримуватися проавстрійської орієнтації, аби не наражати себе на підозри.

Залежно від місця проживання конкретної людини, життя в Галичині чи Відні за часів II Речі Посполитої виглядало по-різному. Дружина О. Назарука заздрила чоловікові, який перебував у Відні, бо «Львів тепер то дуже змінився, а відносини для українців так прикри, що щасливі ті котрі не потребують ту бути і бачити» [1, арк. 1]. Однак дружина не хотіла залишати рідного дому з огляду на дорожче життя в австрійській столиці та, мабуть, через замкнутість жіночого особистого простору. Життя чоловіка в еміграції, розчарування в українсько-польському протистоянні, формували почуття безвиході, апатії: «Чому у хвилях роздумування порівнюєте себе Пане Доктор з таким мандрівником, що іде серед бурі і слюти без надії побачити свій дім і пропасти без живої істоти в темряві» [5, арк. 19]. Про своє небажання переїжджати до Відня писала й Костянтина Старосольська – тому що «чомусь здається мені що еміграція дуже пригноблює» [21, арк. 107]. Утім, для збереження образу ідеальної дружини й, вочевидь, за наполяганням чоловіка вона все ж покинула Львів: «Я маю те почуття, що Тобі треба дому, за яким тужиш щиро і хоч з ріжних зоглядів ни признаю рації нашій виправі, вибираюсь їхати, бо бажаю зі свого боку зробити все, щоб Тобі не було Треба для Твого спокою і хотілаб далі будучи з Тобою, створити його Тобі, хоч на мені се на чужині тяжко уявити собі» [22, арк. 111].

Політичне становище, в якому опинилася Галичина в II Речі Посполитій, загострювало відчуття ностальгії за «доброю» Австрією. Нові порядки польської адміністрації (управлінські зміни, репресії проти українців у концентраційних таборах у Домб'є, Тухолі, Бересті) українське населення сприймало вороже, апелювало до австрійської практики: «Коли за Австрії був один намісник на цілу Галичину, то тепер Польща утворила аж 3 воевідства в Східній Галичині, щоб тим більше

в'їстися до кости українському населенню і взяти його в свої руки. Урядовці не мали багато справ до полагодження, але мали багато часу думати над тим, як би то найбільше докучити населенню. Коли за Австрії, навіть при польських урядовцях, можна було при допомозі відклику виграти якусь справу, то за Польщі не виграв ніхто з нас навіть найяснішої справи. Польська адміністрація рішала кожную справу так, як їй було вигідно, а не як закон постановляв. Була велика довільність і сваволя адміністрації, навіть польське населення обурювалося на таку сваволу й погане поведіння старостів та признавало, що українські старости (повітові державні комісари) краще поводитися з польським населенням і прихильніше ставилися до нього, ніж польські старости» [28, с. 270].

Настрої та дії українських адвокатів за польської влади знавали змін з практичних міркувань. Перед кожним стояв вибір: з одного боку – національно-політичні переконання, а з іншого – добробут рідних і відносно успішна адвокатська діяльність. У перші роки польської влади правники рішуче відстоювали інтереси українців. Так, у Львові при Допомоговому комітеті було створено Колегію оборонців, де львівські адвокати захищали українців, які служили у Галицькій армії, що нова влада вважала «головною зрадою» Польській державі. Проте ентузіазм тривав недовго через утиски з боку поляків, тому «згодом декотрі адвокати під різними претекстами відтягалися від тієї функції; одні говорили, що вони «цивілісти», другі заслонювалися браком часу, інші що вони не «політики»» [36, с. 258]. Присягнути на вірність Польській державі довелося фактично усім українським адвокатам: «Доперва, мабуть, в 1922 році, коли було ясно, що наші задуми про відірвання Галичини від польської держави не здійснюються, коли треба було вкінці дістати твердий ґрунт під ногами для дальшого життя, я, а пізніше д-р Кіжик, рішилися поступити проти своїх переконань і зложити ту ненависну присягу» [36, с. 259].

Політична та економічна невизначеність у новоутворених державах, які виникли після розпаду Австро-Угорщини, ство-

рювала перешкоди для переїзду за кордон чи повернення додому. В. Старосольський, який деякий час мешкав у Празі, не мав можливості приїхати до сім'ї на Різдвяні свята, бо «не знаю, чому віза не прийшла і не знаю, чи сподіватися того» [11, арк. 9]. Костянтина Назарук мала труднощі з поїздкою до чоловіка до Відня. Польська адміністрація створювала перешкоди для проїзду до Відня, пускаючи туди тільки студентів на навчання (на підставі посвідчення про зарахування до університету) і хворих на лікування. Однак люди шукали приватні шляхи перетину кордону: «деякі знакомі радят мені таке: щоб я вистаралась у Відни о пас[порт] і через когось передати до Львова. А я їдучи зі Львова на той пас[порт], їду яко така, що приїхала на короткий час до Галичини і вертаю знова до Відня. Лиш не знаю чи сей случай є можливий» [3, арк. 11].

Відповідні приписи стосовно транспорту та переміщення людей існували й у Польській державі. Попри наявність залізничного сполучення, яке б мало спрощувати переїзди населення, польська жандармерія вимагала легітимації (дозволу) на перебування в тому чи іншому місці. Крім того, стан вагонів був далеко не найкращий, а поїздка, наприклад, зі Львова до Бучача тривала довше від поїздки зі Львова до Відня: «Дорога до Бучача дуже утяжлива, хотям лиш 9 годин їзди, однак прикріша чим їзда з Відня до Львова. Переходить всяке людське понятє в якім стані знаходяться вагони без виїмки чи I чи II кл[яси]. Бруд, духота, стиск до загины. На платформу не пускають, бо «не вольно»» [7, арк. 25]. Політична ситуація впливала на життя не тільки відомих особистостей, а й визначала побут і приватне життя будь-кого.

Відносно високий соціальний статус та успішна адвокатська кар'єра все ж не гарантували щасливого подружнього життя. Сімейне життя не склалося в Павла Лисяка і Мілени Рудницької, які після повернення з Відня до Львова у 20-х роках ХХ ст. розірвали шлюб. З цього приводу брат М. Рудницької, політик Іван Рудницький-Кедрин згадував: «Причиною не були якісь треті особи, ані з його, ані з її сторони, вони нікого іншого не мали,

єдиною причиною була різниця характерів. Вона, Мілена, котра вернулася до свого дівочого прізвища Рудницька, була солідна, совісна у своїх приреченнях, роботяща, тверда характером жінка, вимоглива супроти інших, інколи може й несправедлива, бо не толерантна у відношенні до людських слабостей, педантка аж до дрібничковости, першорядна організаторка, послідовна, не терпіла несловних людей, мала терпець і видержливість студіювати, сидіти й писати, дбайливо приготувлялась до своїх виступів на українському, соймово-варшавському чи міжнародних форумах. Він (Павло Лисяк) був надзвичайно інтелігентний, високоосвічений, мав за собою студії не тільки з права, але й економії у Берлінському університеті, але легковажив собі дані обіцянки, не дотримував даного слова, бо забував, мав широкі жести, але не мав терпцю посидіти і написати щось більше, як статтю» [27, с. 147].

Повернення правників додому після еміграції змінювало життя їх родин. Повідомлення про арешти й судові переслідування колег мали вплив на сімейне життя В. Старосольського, дружина й діти якого кожного разу переживали за судові процеси чоловіка/батька. Утім, саме у Львові йому вдалося поєднати сімейне життя і професійну діяльність. Дім – у кам'яниці Соломії Крушельницької на вул. Крашевського, 24 – став спільним простором для сімейного і професійного життя родини Старосольських: «Коли увечорі збирались усі вечеряти за великим, круглим дубовим столом у їдальні, під лямпою з великим шовковим абажуром, під яким клубився дим з татових (а інколи і маминих) цигарок, то це була неначе віднайдена, сильно об'єднана, щаслива родина. Батько читав газету, а молоді вчилися. Уляна писала шкільне завдання, а якщо вивчала вірш, то усі мусіли її слухати й критикувати. Коли Ігор рисував якийсь архітектурний проект, то це була спільна творчість усіх, від мами починаючи; не одна родинна ідея попала у його цей чи інший проект. А над усім був гумор, жартування один з одного, т.зв. «натягання», і щаслива веселість» [34, с. 109].

У II Речі Посполитій українським адвокатам довелося внести корективи в товариське середовище. Так, В. Старосоль-

ський вів у Львові тихе життя, тільки «інколи заходив він до «Віденської каверні», де сидів «Сясьо» Людкевич і львівські адепти муз. Виступав Володимир як промовець на громадських святкуваннях, на наукових сесіях НТШ, Союзу Українських Адвокатів тощо. Незабаром був іменований членом Головної Адвокатської Палати у Варшаві, і їздив туди на засідання» [34, с. 111]. Українські адвокати пристосовувалися до нових політичних умов, бо «той хто хоче бути задоволений мусить застосовуватися до обставин і до часу бо они до него не застосуються» [5, арк. 19–19 зв.]. Товариське життя, яке здебільшого відбувалося вдома або кав'ярні, хоча й було менш показне, ніж за Австрії, усе ж залишалось важливим чинником дискусій на політичні й культурні теми.

Упродовж життя перед українськими адвокатами поставали ті чи інші дилеми професійного, національного, політичного чи приватного характеру. Професійне і особисте повсякдення адвокатів були нероздільні, перепліталися своїми проблемами і досягненнями. Життя українських адвокатів мало типову для усіх форму: з одного боку – дім, сім'я, матеріальний достаток, а з іншого – професійні та громадянські обов'язки. Крім того, на правників чинила тиск громадська думка – наклала обов'язки національно-патріотичного і морального характеру. Це відбувалося за різних політичних обставин. Адвокати кожного разу повинні були пристосовуватися до нових правових норм, обмежувати вираження національних переконань, бо це могло негативно позначитися як на професійному, так і особистому житті. У першій чверті ХХ ст. українські адвокати були змушені приймати важливі рішення (професійні, громадські чи сімейні), зважаючи не тільки на власні бажання, а й беручи до уваги політичні реалії в Австро-Угорській монархії чи Польській державі.

Чи існував певний узагальнений тип відносин у сім'ях українських правників? Однозначної відповіді немає. У кожного подружжя була своя історія в мирний і воєнний періоди, свої уявлення про те, ким має бути дружина/чоловік та які

обов'язки вони повинні виконувати. З іншого боку, приватне листування адвокатів із дружинами показує, що всіх цікавили схожі питання, насамперед, ті, що стосувалися здоров'я, матеріального становища подружжя, а також думок, переживань, сподівань, ідеалів і мрій кожної окремої людини. Дружини українських адвокатів були для них найкращими друзями, порадиниками, розрадниками, іноді соратниками. Утім, доволі часто вони намагалися унезалежити себе від матеріальної допомоги чоловіка, таким чином підкреслюючи власну самостійність. Вплив дружин на національну, культурну і політичну діяльність чоловіків-адвокатів був беззаперечним. Професійна та національно-політична діяльність адвоката, його суспільно-політичні погляди, приналежність до тих чи інших політичних інституцій – усе це мало безпосередній вплив на повсякденне життя його сім'ї.

Як українські адвокати оцінювали свою професійну діяльність з відстані часу? В. Шухевич, хоч і був успішним адвокатом, усе життя мріяв про медицину. Розчарувався у результатах політичного протистояння між українцями і поляками В. Охримович. Тривалий час він не міг займатися адвокатською практикою. Не здійсненим залишилося бажання займатися науковою роботою (у галузі соціології) В. Старосольського: «Володимир сидів при столі, акти справ були нерушені, а він читав пошту з того дня. Студював заглиблено запрошення якогось міжнародного наукового товариства до участі в науковому конгресі, а здається і в конкурсі на працю з якоїсь ділянки соціології. Син сів мовчки на крісло поруч, чекаючи. За хвилину, Володимир, дивлячись кудись у порожнечу (здавалося в життєву порожнечу), сказав притишеним голосом: «а це саме моя спеціальна ділянка». Обидва відвернули обличчя один від одного, напевно, щоб не показати вологости у своїх очах. Це був кінець мрії-туги: на столі лежала дійсність у вигляді судових актів» [32, с. 116–117]. Ностальгування українських адвокатів за власною нереалізованістю, напевно, мало різні причини. У когось воно було зумовлене несамотійним, нав'язаним батьками вибором фаху, фінансовою неспроможністю в молоді роки здобути бажану освіту, в

іншого – розчаруванням у політичній і громадській діяльності, з якою була тісно пов'язана адвокатська практика.

Таким чином, спогади і приватне листування висвітлюють різні сторони повсякденного життя українських адвокатів у Галичині: професійну, громадсько-національну, приватну. Спогади й родинна кореспонденція містять різнопланову і важливу для дослідника інформацію. Утім, виразно суб'єктивні судження авторів про життєві ситуації та людей, неточність деяких фактів, уривчастість повідомлень, самозрозумілі авторам скорочення чи твердження – все це вимагає уважної та критичної роботи історика. Обрання молодими людьми на початку ХХ ст. професії адвоката залежало передусім від матеріального становища сім'ї (бо університетські студії та адвокатська практика потребували певних коштів), а також було продиктоване особливостями розвитку української світської інтелігенції. Реалізація особистості в адвокатурі вимагала багатьох років навчання і практики, приміщення, коштів для відкриття власної канцелярії, хоча це і не гарантувало достатньої кількості клієнтів і високих прибутків. Перешкодою у розвитку адвокатури в Галичині стала Перша світова війна, яка змусила багатьох змінити заняття. Українські правники в роки війни підтримували та поширювали національну ідею серед солдатів або перебували в еміграції у Відні. Післявоєнна політична ситуація і поразка українських державотворчих зусиль змушувала їх пристосовуватися до нової польської державної влади. Психологічний стан українських адвокатів залежав не тільки від побутових умов і розміру заробітної плати, а й від суспільних настроїв, іноді від звинувачень, на які доводилося реагувати в той чи інший спосіб. Професійна та громадська діяльність українських адвокатів була переплетена з приватним життям. Дружини адвокатів зазвичай мали вплив на національні погляди та громадсько-політичну діяльність чоловіків. Вихованням дітей фактично займалася дружина, а чоловіча «присутність» відбувалася через листи як рекомендації, повчання чи вираз невдоволення. Відносини на відстані (адвокати часто перебували поза домом) давали жін-

кам можливість приймати самостійні рішення, розпоряджатися сімейним бюджетом і позиціонувати себе як «незалежну» й самодостатню особистість. Перебуваючи під суспільним «контролем», українські адвокати все ж воліли приховати деякі сторони особистого життя, не виставляти на показ справжні почуття та емоції. Відвертість і щирість, притаманні домашньому середовищу, змінювалися на стриманість і підкреслену розсудливість у фаховій діяльності.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 359 (Осип Назарук). – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 1–2 (Лист Костянтини Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 9 VI 1920 р.).
2. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 9–10 (Лист К. Огоновської-Назарук, Львів, 14 XII 1920 р.).
3. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 11–12 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 3 I 1921 р.).
4. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 15–16 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 30 I 1921 р.).
5. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 18–19 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 12 II 1921 р.).
6. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 20–22 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 12 VII 1921 р.).
7. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 25–26 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 29 VII 1921 р.).
8. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 35–36 (Лист К. Огоновської-Назарук до чоловіка, Львів, 7 XII 1921 р.).
9. ЦДІАУЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Од. зб. 472. – Арк. 43–44 (Лист К. Огоновської-Назарук, Львів, 12 VIII 1921 р.).
10. ЦДІАУЛ. – Ф. 360 (Володимир Старосольський). – Оп. 1. – Од. зб. 476. – Арк. 8 (Лист В. Старосольського до синів, Прага, 22 XII 1921 р.).
11. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 476. – Арк. 9 (Лист В. Старосольського до синів, Прага, 25 XII 1921 р.).

12. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 18–20 (Лист Одарки Старосольської до чоловіка, Львів, 19 I 1921 р.).
13. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 20–22 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
14. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 39–40 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
15. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 47–48 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, 15 III 1920 р.).
16. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 66–67 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
17. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 72–73 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
18. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 84–85 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
19. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 86–88 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, 27 VI 1920 р.).
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 102–103 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, 30 VIII 1920 р.).
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 107–108 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
22. ЦДІАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Од. зб. 605. – Арк. 110–111 (Лист О. Старосольської до чоловіка, Львів, б. д. [1920 р.]).
23. ЦДІАУЛ. – Ф. 372 (Володимир Охримович). – Оп. 1. – Од. зб. 100. – Арк. 3 (Лист Марії Охримович до сина, б. м., 15 XII 1916 р.).
24. ЦДІАУЛ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Од. зб. 100. – Арк. 11 (Лист М. Охримович до сина, б. м., 1916 р.).
25. ЦДІАУЛ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Од. зб. 101. – Арк. 5 (Лист Олени Охримович до чоловіка, Волосянка, б. д.).
26. ЦДІАУЛ. – Ф. 372. – Од. зб. 101. – Арк. 15 (Лист О. Охримович до чоловіка, б. м., 1916 р.).
27. *Кедрин І. У межах зацікавлення /* Іван Кедрин. – Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1986. – 526 с.
28. *Макух І. На народній службі /* Іван Макух / Упоряд. В. Верган, В. Лисий, М. Стахів. – Дітройт, 1958. – 628 с.
29. На сліді життєвої мрії – науки // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 210: Історично-філософська секція: Володимир Старосольський, 1878–1942 / Упоряд. У. Старосольська. – Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1991. – С. 60–63.
30. Напередодні світової завірюхи. Пацифіст з мечем // ЗНТШ. – Т. 210. – С. 63–70.
31. *Олесницький Є. Сторінки з мого життя /* Євген Олесницький /

- Упорядн. М. Мудрий, Б. Савчик; авт. вст. ст. О. Аркуша; авт. приміт. та комент. М. Мудрий. – Львів, 2011. – 432 с.
32. *Старосольська У.* «Ave Caesar, morituri te salutant» / Уляна Старосольська // ЗНТШ. – Т. 210. – С. 116–144.
 33. *Старосольський Ю.* З княжого Ярослава до княжого Львова / Юрій Старосольський // ЗНТШ. – Т. 210. – С. 27–44.
 34. *Старосольський Ю.* Знову у Львові: «Сповнити обов'язок українського адвоката» / Юрій Старосольський // ЗНТШ. – Т. 210. – С. 107–116.
 35. *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Андрій Чайковський / Упоряд. Б. З. Якимовича та ін. – Львів, 2002. – Т. 2: Листи (1880–1935). – С. 203–204 (До М. Коцюбинського. Бережани, 13.VII 1909 р.).
 36. *Шухевич С.* Моє життя. Спогади / Степан Шухевич / Вступ. сл. В. Янева. – Лондон, 1991. – 620 с.
 37. Адвокатура України: забуте і невідоме. – Вип. 1 / За ред. І. Василик. – Київ, 2014. – 380 с. – (Серія «Нариси з історії адвокатури України»). – 380 с.
 38. *Андрухів І., Арсенич П.* Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / Ігор Андрухів, Петро Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – 80 с.
 39. *Василик І.* Особливості формування української юридичної еліти Східної Галичини в кінці XIX – на початку XX століття / Ірина Василик // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Українознавство. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 39–43.
 40. *Гловацький І.* Адвокатура Галичини: історія, розвиток, правовий статус (1772–1939) / Іван Гловацький. – Варшава, 2012. – 880 с.
 41. *Гловацький І.* Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 р.) / Іван Гловацький. – Львів, 2003. – 346 с.
 42. *Гловацький І.* Українські адвокати Галичини (кінець XVIII – 30-ті роки XX століття) / Іван Гловацький. – Львів, 2004. – 150 с.
 43. *Древницький Ю.* Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942) / Юрій Древницький. – Тернопіль, 2012. – 304 с.
 44. Історія адвокатури України / За ред. Т. В. Варфоломеевої, О. Д. Святоцького. – Київ, 1992. – 120 с.
 45. *Кульчицький Р.* Політико-правова діяльність Івана Макуха / Роман Кульчицький // Наукові записки Тернопільського національного уні-

- верситету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 87–94.
46. *Мисак Н.* Галицькі адвокати наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: національна ідентифікація та професійна діяльність / Наталія Мисак // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / Відп. ред. М. Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С. 26–37.
47. *Надрага О.* Товариство українсько-руських правників у Львові (1909–1933) / Олександр Надрага // Ювілейний альманах «Союзу українських адвокатів у Львові». – Львів, 1934 / Упоряд. М. Петрів, авт. передмови А. Редзюк. – Київ, 2014. – С. 35–50.
48. *Петрів М.* Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця ХІХ – першої половини ХХ століття / Михайло Петрів. – Кн. 1. – Київ, 2014. – 541 с. – (Серія «Бібліотека адвокатури України». – Т. 1).
49. *Рубльов О. С.* Назарук Осип Тадейович / О. С. Рубльов // *Енциклопедія історії України* / Ред. кол.: В. Смолій (гол.), Г. В. Борзяк (заст. гол.), В. Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Т. 7: Мл–О. – Київ, 2010. – С. 161–162.
50. *Седляр О.* Андрій Чайковський: формування світогляду і громадська діяльність: (70-ті – початок 80-х рр. ХІХ ст.) / Олександр Седляр // *Наукові зошити історичного факультету: зб. наук. праць* / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 176–190.
51. *Седляр О.* Стосунки Андрія Чайковського із старорусинами (русофілами): (70-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.) / Олександр Седляр // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Дрогобич, 2005. – Вип. ІХ. – С. 272–287.
52. *Тищик Б.* Андрій Чайковський – відомий випускник юридичного факультету Львівського університету / Богдан Тищик // *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 53. – С. 80–92.
53. Ювілейний альманах «Союзу українських адвокатів у Львові». – Львів, 1934 / Упоряд. М. Петрів, авт. передм. А. Редзюк. – Київ, 2014. – 320 с.